

Казачество в тюркском и славянском мирах /
Отв. ред. В.В.Грибовский, В.В.Трепавлов. –
Казань: Институт археологии им. А.Х.Халикова
АН РТ, 2018. – 804 с.

Козацтво в тюркському і слов'янському світах /
Відп. ред. В.В.Грибовський, В.В.Трепавлов. – Казань:
Інститут археології ім. А.Х.Халікова АН РТ, 2018. – 804 с.

Коллективна монографія за редакцією авторитетних фахівців В.Грибовського і В.Трепавлова стала, по суті, першою спробою комплексного вивчення тюркського та слов'янського козацтва як етносоціального явища, що існувало на просторах Євразії (степова зона України,

Північний Кавказ, Поволжя, Південний Урал, Західний Сибір, Казахстан) у XIV – на початку XX ст. Ця праця – результат зусиль великого колективу авторів із різних наукових центрів Російської Федерації (13), України (9), Республіки Казахстан (1). Організаторами проекту виступили Інститут археології ім. А.Халікова Академії наук Республіки Татарстан та інститут міжнародних відносин Казанського федерального університету.

Перший розділ – «Історіографія історії козацтва в аспекті тюрксько-слов'янських взаємозв'язків» – представлений трьома нарисами авторства В.Грибовського, В.Яценка та Ж.Сабітова. Найбільш інформативним є перший параграф – «Козацтво і його зв'язок з тюркським світом в історіографії пізньої Російської імперії, СРСР та пострадянського простору» (В.Грибовський). Автор узагальнив широке коло літератури, яку було розглянуто в аспектах становлення, реалізації та зміни наукових парадигм. Якщо в історичній науці Російської імперії керувалися, головним чином, наративом колонізації, то в радянській історіографії тематика трактувалася у трикутнику штампів: «колонізація», «феодалізм», «турецько-татарська агресія». Для пострадянської історіографії (російської, української, казахстанської), на думку В.Грибовського, характерний еkleктизм. Пошук шляхів подолання еkleктизму й деконструкції однолінійних еволюціоністських побудов у вивченні козацтва привів дослідника до проблематики чоловічих союзів як універсального явища світової історії (докл. див. розділ II цього видання).

В.Грибовський широко використовує праці американських та європейських авторів, що дозволило йому проаналізувати методологічні орієнтири сучасних козако-й тюркознавчих студій на пострадянському просторі. Історіографічне дослідження дозволило обґрунтувати актуальність вивчення таких аспектів проблематики: 1) ставово-вікова структура тюркських козаків і фактори її зміни у східнослов'янських козацтвах; 2) соціальна специфіка безсімейних груп, їх відкритість до прийому представників різних етносів і станів; 3) реципрокні й редистрибутивні механізми формування та підтримки влади в козацьких спільнотах; 4) соціокультурна дифузія серед слов'янського й тюркського прикордонного населення; 5) фактори війни та миру на степовому покордонні; 6) вплив лінійних кордонів на характер зв'язків і відносин українського й російських козацтва із тюркськими народами; 7) козацтво та експансія Російської держави в напрямку тюркської ойкумени; 8) інфільтрація й соціалізація представників тюркських народів у козацьких військах Російської імперії; 9) козацтво та тюркський світ у процесах модернізації. Реальні практичні кроки в їх вивченні представлено у цій колективній монографії.

Наступні два нариси присвячено аналізу зазначеної проблематики в українській (В.Яценко) й казахстанській (Ж.Сабітов) науках. Таке структурування розділу призвело до не завжди виправданих повторів – перш за все у викладі досягнень пострадянських національних історіографій. У праці В.Яценка можна було б розвинути ті сюжети української історіографії, яким у В.Грибовського було приділено недостатньо уваги – погляди на тюрксько-українське сусідство М.Грушевського, М.Слабченка, М.Тищенка, О.Рябініна-Скляревського та ін. Також було розглянуто й досягнення представників української діаспори – праці В.Дубровського, О.Оглоблина (власне їхні публікації ще в радянській Україні, до еміграції), орієнталіста О.Пріцака. Проте, на наш погляд, слід було зупинитися й на розвідках низки інших істориків – І.Боршака, Д.Дорошенка, О.Субтельного тощо.

Концептуальні засади колективного дослідження викладено у другому розділі, який присвячено соціальній типології козацьких спільнот. Ця частина монографії повністю авторства В.Грибовського. На підставі виявлених ознак (вікові класи, ініціації, сезонні збори, різнорідний склад учасників, тимчасові ієрархії, за певних умов перетворювалися в основи патрон-клієнтського гуртування, або навпаки – інституціоналізували щосезонне оновлення) він визначає соціальну типологію ранніх козацьких спільнот як безсімейних, структурованих, що функціонували за принципом чоловічих союзів.

Намагаючись осмислити значення чоловічих союзів у процесах формування держави та суспільства, а також виявити риси цього інституту в козацтва, В.Грибовський звернувся до історії питання та провів історіографічний аналіз проблеми. Основну увагу він зосередив на полеміці німецького етнографа й історика Г.Шурца з американським ученим Л.Г.Морганом і його послідовниками. На наш погляд, авторові вдалося переконливо довести, що схема Моргана – Енгельса архаїзує козацтво, зводячи його до «стадії військової демократії», «додержавного суспільства», або ж, навпаки, модернізує, наділяючи характеристиками пізнього порядку (демократія, республіка, ринкова економіка). Також, вважає В.Грибовський, сучасні неоеволюціоністські моделі степових суспільств не змогли пояснити існування козацьких спільнот Євразії в XV–XIX ст. Автор актуалізує призабуті ідеї Г.Шурца і справедливо вважає, що його теорія, з урахуванням корекції та досягнень субстантивістської антропології, має суттєвий дослідницький потенціал і дозволяє визначити нові підходи до вивчення чоловічих союзів як основи козацтва.

Як стверджує В.Грибовський, козацтво дає приклад існування пізніх і великих форм чоловічих союзів, котрі розвинулися на територіях, не охоплених регулярним впливом держави. Приклади, наведені дослідником, демонструють, що цей інститут може довго залишатися на маргінесі держави, наповнюватися різним культурним, соціальним, політичним, етнічним змістом, інтеріоризувати зовнішні впливи, створювати основу для нових держав і включатися у складні державні системи, утворюючи специфічні соціально-правові ніші в їх структурі.

В.Грибовський розглядає козацтво євразійських степів як феномен тюркського світу, генетично пов'язаний із чоловічими союзами. На думку автора, первісну форму козацтва становив віковий клас неодруженої молоді, зайнятий військовим і мирними промыслами. Ідентифікувати це явище, через відсутність репрезентативної джерельної бази, можна, лише починаючи з періоду Золотої Орди. Ця традиція продовжувала існувати в євразійському степу й у наступні часи. Сплеск козакування в XV ст. В.Грибовський, посилаючись на дослідження В.Трепавлова і Джу-Юп Лі, пояснює наслідком розладу «системи Чингіз-хана», що призвело до повернення «часів Темуджина». Згодом степовий фронтір, через міграційні процеси, стає територією

активних міжетнічних контактів тюрків і східних слов'ян. Це призводило до асиміляції менших за чисельністю тюркських етнічних груп, трансформації етноконфесійної ідентичності та етнічної історичної пам'яті раннях козацьких спільнот.

На окрему увагу заслуговують ідеї автора про чоловічі союзи у причорноморських степах XVI–XVIII ст. Він доводить наявність у запорозьких козаків типових рис чоловічого союзу: загальні трапези, «престижне» вживання алкоголю, блокування сім'ї та спадкових статусів, недопуск жінок або їх безстатусність, інститут побратимства, поведінкові стереотипи й т. п. Цікавими є висновки про те, що перебування козаків на Запоріжжі завжди відрізнялося рухливістю, сезонністю, промисловою спрямованістю, періодично оновлюваними рангами й тимчасовим характером гуртування. Саме через рухливість запорожців, на думку автора, їх поселення майже не вловимі для археологів, а матеріальні залишки Січей, що існували, як вважається, до середини XVII ст., так і не було знайдено.

В.Грибовський констатує, що чоловічі союзи були явищем універсальним, але в умовах степового фронтира українські й російські козаки запозичили не лише термінологію, а весь номенклатурний комплекс, пов'язаний із первісним козацтвом. Тюркські традиції козакування і степового вождівства активно та успішно засвоювалися, збагачувалися представниками інших етносів, стаючи для них основою соціальних відносин зі власною системою цінностей.

Еволюція чоловічого союзу, стверджує В.Грибовський, могла йти або по лінії зміцнення сезонного оновлення ієрархій, як це сталося на Запоріжжі, або в напрямі патрон-клієнтського гуртування, яке переростає у систему: князь і його дружина (хан та його батери), що було характерним для всіх тюркських козаків. Автор зазначає, що державотворчий потенціал козацтва (з посиланням на дослідження Джу-Юп Лі) було реалізовано лише у двох випадках: відносно стійкі держави та ідентичності виникли в Казахському ханстві (XV ст.) та українській Гетьманщині (XVII ст.). На цій основі в епоху модерну утворилися нації казахів й українців.

Уважаємо, що В.Грибовському вдалося запропонувати доволі струнку, функціональну модель для вивчення й розуміння тюркських та слов'янських козацьких спільнот XV–XIX ст. Водночас, інші автори мали можливість сформулювати свої методологічні підходи, конкретизувати термінологію, подати огляд джерельної бази дослідження й історіографії окремих проблем.

Проект став серйозною науковою платформою для трансляції поглядів різних історичних шкіл, до яких належать його учасники. Також необхідно враховувати, що крім методологічних і термінологічних розбіжностей серед авторів є й локальні особливості формування козацьких спільнот всього Євразійського степу. Це яскраво демонструє третій розділ – «Рання історія козацтва (XV – перша половина XVII ст.)». Так, у першому та другому параграфі викладено погляд на козацтво як результат завоювання Монгольської імперії й Золотої Орди, диференціації тюркського світу пост-золотоординського часу. У дослідженні В.Трепавлова останній сибірський хан Кучум представлений як утікач, позбавлений трону, «блукач-козак», вимушений переховуватися після поразки від козацького загону Єрмака в 1582 р. Також розглянуто казус мірзи Газі бен Урака, представника правлячої в Ногайській орді гілки роду мангітів, яку в 1530-х рр. було відсторонено від влади. Вийшовши з Орди, він поставив себе фактично поза її системою та, за поняттями тієї епохи, виявився типовим «козаком-волоцюгою». Згодом Газі бен Урак став бієм Малих Ногаїв. На цих прикладах тюркське козакування показано як стан поза статусом, стан невизнаності поваленого правителя, а також стан великого кочового колективу, який відколовся від основної маси свого народу, але зберіг традиційну соціальну структуру й характер кочової економіки.

А.Беляков, дослідивши мешчерських козаків, висвітлив формування окремої військово-службової групи Московської держави, що складалася з тюрків і мордві. Автор зазначив, що до середини XVI ст. всі згадки про козаків на московських землях пов'язані винятково зі служилими татарами. Дослідник реконструював внутрішню організацію й функції мешчерських служилих козаків (татар) у першій половині XVII ст. та підкреслив, що на кожному історичному етапі Московської держави загонами тюркського козацтва знаходять свої аналогії у структурі російського війська.

У нарисі Б.Черкаса, який присвячено появі українського козацтва, викладено усталений у сучасній українській історіографії погляд на його соціальне й етнічне походження, що дещо дисонує із заявленою у вступі програмою дослідження козацтва – спочатку як феномена тюркського світу XV–XVI ст., а згодом і явища, що мало велике значення в історії України, Росії, Казахстану.

Відносини українських і російських козаків з їхніми тюркськими сусідами, як уже зазначалося, становлять окремий аспект дослідження. Проте у четвертому розділі – «Російське й українське козацтва у відносинах із тюркськими народами та державами» – представлені лише кілька історичних сюжетів. У параграфі «Донське козацтво й османський Азов: культура прикордонних відносин» (автор Д.Сень) на широкій джерельній базі проаналізовано позаконфронтаційні практики у другій половині XVI ст. – 1736 р. Серед першорядних питань автор виділяє наступні: процедура (традиція) «замирення/розмирення» Війська Донського та османського Азова, яка включала не тільки усний переговорний процес, а й письмову форму комунікації; утеча (перехід) людей із Дону в Азов або навпаки; форми, способи обміну козаків і турків інформацією; торговельні відносини; взаємна участь сторін в «окупних операціях», пов'язаних з історією місцевої та транскордонної работорівлі; еволюція взаємних культурних/політичних уявлень козаків і турків одне про одного. Різноманіття проявів і прикладів прикордонних відносин між козаками й турками, зафіксованих Д.Сенем, свідчить про існування особливої культури порубіжного діалогу. Такі комунікативні практики, як чергування війни та миру, справедливо вважає автор, належали до числа факторів, що забезпечували стійкість самого існування донського козацтва.

У дослідженні Т.Чухліба висвітлено геополітичне значення Османської імперії та Кримського ханства для України у другій половині XVII – на початку XVIII ст., прагнення її звільнитися від влади Москви й Варшави. Автор проаналізував окремі спроби гетьманів зміцнити українську державність під заступництвом Османів. Детальний виклад складного комплексу проблематики не перевантажено зайвим фактичним матеріалом, що дозволило чітко й переконливо сформулювати висновки.

Нарис В.Грибовського присвячено «Ханській Україні» (1680-ті – 1760-ті) – буферному утворенню на українсько-молдавському кордоні під османсько-кримським суверенітетом. Ханську Україну представлено як зріз історичних «нашарувань», в яких присутні й ранні контакти східних слов'ян із тюркським світом, і формування українського козацтва у зоні інтенсивної міжетнічної взаємодії, і його подальших трансформацій, пов'язаних із виникненням та розпадом Української гетьманської держави. Принципово важливим для В.Грибовського є розуміння Ханської України як окремого українського козацького району Кримського ханства. Ідеться про включення в османсько-кримську систему володінь острівця українського козацького ладу, а не його відтворення українською еміграцією на чужій території. У цьому районі степу вперше Дике Поле перетворилося в розмежовану й адміністративно впорядковану територію, де державно-правове регулювання витісняло архаїчні форми соціальної інтеграції, обміну та господарської діяльності.

У цілому представлені три сюжети демонструють різноманітність конфронтаційних і позаконфронтаційних практик у відносинах українських та російських козацьких спільнот із Кримським ханством, Османською імперією й підлеглими їм народами. Але заявлена в розділі проблематика заслуговує більш докладного, комплексного вивчення. Уважаємо, що для повноти висвітлення історії українського козацтва та його зв'язків із тюркськими народами та державами цей розділ було б корисно доповнити дослідженнями періодів другої половини XVI – першої половини XVII ст. і Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.).

Розділ п'ятий – «Представники тюркських народів у козацьких військах Російської імперії» – присвячено характеристиці того, наскільки козацькі війська були відкритими для прийому представників тюркських народів і виявлення конкретних форм інтеграції тюркського елементу в організаційне та соціокультурне «тіло» козацьких формувань. У першому параграфі досліджено етапи й тенденції етнічної історії донських татар – козаків-мусульман (автор С.Черніцин). Вони становили компактну групу у складі Війська Донського, зберегли мусульманське віросповідання, окремі особливості побуту, і отримали повноправне становище, рівне з усіма донськими козаками. Ця група мала своє поселення – ст. Татарська (в районі Черкаська – столиці війська), а також с. Дар'їнське. Після масового відтоку донських татар до Туреччини в 1860-х рр., ст. Татарська була переведена у статус хутора, який проіснував до початку XX ст.

Автор другого параграфа – «Тюркський елемент в історії Уральського (Яїцького) козацького війська» – О.Дубовиков акцентує увагу на відсутності протистоянь на етноконфесійному ґрунті у цьому соціумі. Татари, як і представники інших етносів у складі згаданого війська, прагнули зберігати свої віру, традиції, часто проживали в окремих селищах або в осібних частинах одного селища, намагалися уникати мішаних шлюбів. Серед іншого, динаміку прийняття татар до лав козацтва автор пов'язує з коливаннями державної політики, кого приймати у військо, а кого – ні (заборони приймати втікачів – російських підданих або «іногородців»).

У третьому параграфі – «Татари-козаки у складі Оренбурзького козацького війська» (автори Р.Амінов, Є.Годовова, І.Загідуллін, Н.Халіков) – висвітлено основні етапи формування тюркських груп у складі іррегулярного війська, які у цілому збігаються з етапами становлення самого війська, а їх служба на Оренбурзькій лінії практично не відрізнялася від військової повинності козаків інших етноконфесійних груп. Татари, башкири, нагайбаки, казахи, хоч і в незначній кількості, усе ж були представлені навіть в офіцерському корпусі цього війська.

Огляд історії татар-козаків Західного Сибіру представлений З.Тичинських. Дослідниця висвітлила механізм входження татарських формувань у Російську державу, яка активно використовувала адміністративну структуру завойованих держав – після поразки Сибірського ханства окремі представники його верхівки «змінити одного господаря на іншого» й активно брали участь у підкоренні Сибіру, що дозволило уникнути насильницької християнізації, зберегти родоплемінні зв'язки та відокремлене становище служилого татарського стану. Створення окремих козацьких одиниць із сибірських татар пов'язано зі зміцненням російської влади в регіоні та розширенням кордонів.

А.Урушадзе висвітлює історію терського козацтва як прикладу прикордонного співтовариства, що розвивалося в тісній взаємодії з місцевими культурними традиціями, нормами соціального життя й політичними структурами народів Північного Кавказу, у тому числі тюркомовних. Автор виділяє три етапи в історії терського козацтва як піонера російської колонізації регіону. Перший (середина XVI ст. – початок

XVIII ст.) – від появи вільних козаків на Терекі до Перської походу Петра I. У цей час козаки виступали як самостійна сила російської колонізації, вони формували й підтримували власну систему зв'язків і союзів із горянами, яка не завжди збігалася із зовнішньополітичним курсом Російської держави. Другий (із XVIII ст. – до закінчення Кавказької війни в 1860-х рр.) – участь козаків в імперській колонізації Північного Кавказу, коли терське козацтво стало однією зі структур політики Росії, спрямованої на провокацію конфліктів. Третій (до громадянської війни на Терекі 1917–1920 рр.) – станове замикання козацтва. Російська імперія послідовно проводила політику «покозачення» Північного Кавказу, переселяла козаків із Дону, Хопра, Волги, Дніпра, в яких не було досвіду взаємодії з корінними народами регіону, що унеможливило гармонійне співіснування з горянами. Після падіння романовської держави, утративши її підтримку, терське козацтво зійшло з історичної арени.

В.Грибовський у параграфі «Інфільтрація ногайців до складу Чорноморського козацького війська» простежив процес перманентних міграцій ногайського населення з кавказьких володінь Османської імперії, лівобережжя Кубані на підконтрольну Росії територію (правобережжя Нижньої Кубані) після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Згодом цих ногайців зарахували у чорноморські козаки й вони склали окремих Татарський курінь (деяких «татар» приписали до інших куренів). Вони зберегли іслам і не перейняли уклад чорноморського козацтва, що демонструє різноманіття міжетнічних контактів та формування нових прикордонних спільнот.

В останньому параграфі О. Дубовиков зробив спробу підбити підсумок вивчення етноконфесійного складу російського козацтва XVIII – початку XX ст. Огляд містить історіографію питання, фактичні та статистичні дані. Автор умовно поділяє війська на три групи – старі, частково (умовно) старі й нові, при цьому здатність інтегрувати іноетнічні та іноконфесійні елементи виступає і як критерій класифікації, і як характерна особливість.

У шостому розділі – «Групи тюркських народів зі статусом козацьких військ Російської імперії» – показано, що надання такого статусу різним тюркським групам на периферії Росії, крім військових завдань, визначалося необхідністю гнучкого балансу між централізацією й автономією, доки не з'явилася можливість запровадження загальнодержавних порядків. Перші два параграфи (автори Р.Буканова, С.Шестакова) присвячено історії башкирсько-мещеряцького війська 1787–1791 – іррегулярного формування, що існувало в 1798–1865 рр. на території Оренбурзької, Самарської, Пермської, Вятської губерній та використовувалося для охорони Оренбурзької й Сибірської укріплених ліній, для участі у війнах проти інших держав. Ці дослідження тематично є продовженням параграфа другого третього розділу про ранню історію козацтва, а саме мещерських козаків. Р.Буканова починає історію формування башкирсько-мещеряцького війська екскурсом про службу башкирів і мещеряків (мішарів) Московській державі та Російській імперії до 1798 р. Авторка описала внутрішній устрій війська, його участь у походах і несенні прикордонної служби. С.Шестакова дослідила спроби реформування війська в 1830–1850-х рр. та причини його скасування в 1865 р. на тлі загальної кризи й модернізаційних тенденцій у Російській імперії.

Л.Маленко (Рощина) подала огляд козацьких військ у Північному Причорномор'ї та Криму в останній чверті XVIII–XIX ст., які відіграли значну роль у військовому, адміністративно-політичному та економічному утвердженні Російської імперії в регіоні. Нові формування наповнювалися місцевим населенням, вихідцями з підвладних Османській імперії територій та українських земель. Утім тюркськими були лише Кримськотатарське військо, іррегулярні полки, набрані з кримських татар, і лейб-гвардії Кримськотатарський ескадрон. Зміст параграфа не вповні відповідає назві розділу,

адже йдеться і про Греко-Албанське, Бузьке, Катеринославське, Чорноморське, Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське та інші козацькі війська, які могли мати у своєму складі представників тюркських народів, але це не знайшло статистичного та фактологічного відображення в тексті. Тут логічним було б відсилання до шостого параграфа п'ятого розділу видання, автор якого, В.Грибовський, простежує інфільтрацію ногайців до складу Чорноморського козацького війська.

В.Грибовський виклав історію Ногайського козацького війська на Молочних Водах, а також роль Баязет-бія у створенні цього формування та його комунікації з російською владою. Автор зазначив, що Баязет-бій під виглядом козацького війська безуспішно намагався облаштувати власний традиційний бійлик.

Розділ сьомий – «Козацькі війська Османської імперії і Кримського ханства» – висвітлює спектр можливостей інтеграції «готових» українських та російських козацьких спільнот у соціально-політичний простір мусульманських держав і цілеспрямоване створення зі слов'янського або тюркського елемента іррегулярних формувань, аналогічних козацьким військам Російської імперії.

У першому параграфі Д.Сень зробив значний внесок у вивчення козацтва Кримського ханства (Кубані) наприкінці XVII–XVIII ст., як «донецько-сєвєрського» періоду, так і, власне, некресівців-старообрядців. Водночас хотілося б скласти більш повне уявлення про участь останніх у воєнних кампаніях кримців та про їхні спроби повернутися в російське підданство (згадується лише про невдалі намагання російської влади вивести їх з Османської імперії). Поза увагою автора залишилася низка аспектів – «кара-ігнат-козаки» у зимовому поході Кирила Гірея 1769 р. на фортецю Св. Єлизавети та їхні прохання про повернення до Росії 1772 і 1775 рр.¹ Уважаємо, що окремим сюжетом цього розділу мало б стати продовження викладу історії некресівців із кінця XVIII ст., часу масового переселення на Дунай і переходу в підданство Османської імперії.

В.Мільчев проаналізував перебування запорожців у підданстві Кримського ханства в контексті геополітичних змін і наростання гегемонії Російської імперії. Запропонований текст добре структурований, містить вступ та поділ основного змісту на тематичні блоки: перехід запорозьких козаків у кримське підданство; порядок, час і місце розташування козацьких Січей у ханських володіннях; кошові отамани; воєнні кампанії козацтва; політична орієнтація запорожців у 1709–1734 рр.; запорожці у Кримському ханстві за часів Нової Січі (1734–1775 рр.). Таким чином, автор доволі повно розкрив історію Війська Запорізького Низового в підданстві Гіреїв (Олешківська та Кам'янська Січі) й перебування окремих груп і представників запорожців у Кримському ханстві після повернення війська в російське підданство.

Параграф третій, також авторства В.Мільчева, – «Буткалі: запорожці в турецьких володіннях після ліквідації Січі. 1775–1791 рр.» – є продовженням попереднього, розкриває подальшу долю запорожців, котрі знайшли притулок на підвладних Османській імперії теренах. Автор порівнює політику російського й турецького урядів, які в перші два десятиліття не змогли запропонувати колишнім запорожцям прийнятні умови та надати певну територію для розселення. Тільки російсько-турецька війна 1787–1791 рр. розставила все по своїх місцях, спричинивши інституціоналізацію двох «постзапорозьких» військ – російського Чорноморського й турецького Буткальського. Утім, у цьому розділі також хотілося б бачити окрему розвідку, присвячену історичному досвіду існування в османських володіннях Задунайської Січі.

¹ Див.: Архив внешней политики Российской империи. – Ф.123. – Оп.2. – Д.27; Андреева С. До питання про перебування козаків-некресівців під владою Кримського ханства // Козацька спадщина. – Вип.2. – Нікополь; Дніпропетровськ, 2005. – С.81–84 та ін.

Дослідження О.Пригаріна та В.Полторака присвячене османському козацькому війську (1853–1877 рр.) як іррегулярному формуванню, яке складалося переважно з представників різних слов'янських народів. Автори подали історію його створення і трансформації як наслідок цілеспрямованої діяльності Садика-паші (М.Чайковського) на тлі модернізаційних процесів в Османській імперії. Інтерес представляє минуле козацьких підрозділів в турецькій армії (проіснували до середини ХІХ ст.), що разом із докладним описом організаційного устрою османського козацького війська, його участі у воєнних кампаніях і ролі, що відводилася йому у планах створення козацького гетьманату України та Бессарабії під османським суверенітетом (також проєкт Садика-паші) виводить нас на новий рівень знань про козацькі війська в Османській імперії.

Приклад стійкого іррегулярного утворення, типологічно близького (за своїми функціями й управлінням) до козацьких військ Російської імперії, демонструє В.Грибовський у п'ятому параграфі. Йдеться про так звану Кубанську варту, сформовану османцями для захисту фортеці Анапа в 1780-х рр. з окремих груп ногайців (котрі осіли на Кубані після російсько-турецької війни 1768–1774 рр.) та адигів. Автор апелює до ранньої історії козацтва й, за слабким відлунням у джерелах, розпізнає основні загальні закономірності в ногайсько-адигейському конгломераті, що виник навколо Анапи.

«Просопографічні й мікроісторичні аспекти вивчення тюркського та слов'янського козацтва» (розділ восьмий) «олюднюють» це дослідження, переводять його в «антропологічний вимір». Такий підхід став корисним інструментом пізнання історичного соціуму, в якому жили та діяли герої представленого наративу. Це дозволило відтворити живу, яскраву, захоплюючу картину історії українського й тюркського козацтва.

Так, Ж.Сабітов, розглянувши життєписи султанів-чингізидів Уруса, Абулхаїра, Мугаммеда Шейбані й Гусейна Байкари, чие козакування завершилося приходом до влади, створив колективну біографію царевича-козака ХІV–ХV ст. У дослідженні Д.Вирського вперше в російськомовній історіографії представлено захоплену одисею українського козака та «шляхтича худого» Якуба Кимиковського, викладену у творі першої половини ХVІІ ст. Мартина Пашковського «Історії турецькі й сутички козацькі з татарами...». В.Грибовський висвітлює кілька епізодів із життя полонених турків і запорожців у фортеці Азов наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст., а також казус Якуба-аги, литовського татарина, останнього гетьмана Ханської України, котрий згодом став російським чиновником Я.Рудзевичем. Т.Кузик, також уперше в російськомовній літературі, представила біографію нащадка ногайських мурз Івана Чугуївця. Завершує ряд персоналій останній кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий у викладі Л.Маленко (Роциної) – складна історія українського козака в пошуках успіху, достатку і слави.

Безумовно, цей розділ прикрашає книгу, і може бути доповнений ще багатьма персоналіями. Уважаємо, що було б логічним розмістити тут життєпис Садика-паші (М.Чайковського), увагу якому приділено у сьомому розділі (автори О.Пригарін і В.Полторака), а також біографії представників російського козацтва, наприклад ватажків донських і кубанських козаків-старообрядців кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.

Видання добре ілюстроване – представлено оригінальні історичні карти, малюнки, гравюри, фотографії, реконструкції, на яких зображено зовнішній вигляд, побут, військову службу, розселення козацтва. Але, для полегшення сприйняття інформативно насиченого матеріалу та для більш чітких уявлень про козацькі спільноти, хотілося б також бачити й карти-схеми, що відбивають історичну динаміку.

Отже основні цілі розглядуваного видання досягнуті. Козацтво представлене як явище з модифікаціями соціальних статусів, етнічних ідентичностей та політичних лояльностей на стику тюркського і слов'янського світів. У цілому редакторам удалося об'єднати локальні дослідження в рамках колективної монографії. Утім автори й редактори не повністю змогли витримати методологічну єдність, охопити тематично, хронологічно, географічно всі прояви феномена козацтва не тільки як складової національних історій Росії, України, Казахстану, але й історії всесвітньої. Частина висунутих авторами пояснювальних моделей, окремих і загальних висновків потребують подальшого доопрацювання, додаткових підтверджень, а також є платформою для майбутніх дискусій і запрошенням до діалогу.

Враження від видання позитивні, але виглядає воно дещо калейдоскопічно, адже не всі розділи сприймаються як єдине тематичне ціле й це не компенсує коротка редакторська анотація у вступі та висновки. Уважаємо, що рецензована книга заслуговує на перевидання з урахуванням критичних зауважень, виправлення вад і розширення кола авторів, у тому числі й за рахунок фахівців з України та інших країн (приміром Польщі).

Віталій АНДРЕЄВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), v.andriev@kubg.edu.ua

Світлана АНДРЕЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця кафедри української літератури,
компаративістики і грінченкознавства,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), ss.andrieva@kubg.edu.ua